

Pronken met geleend licht¹

De Westeuropese geneesmiddelen-cultuur in de 16de en 17de eeuw

Mario Braakman

Dit artikel geeft een beschrijving van de ideeën die bij de Westeuropese bevolking in de 16de en 17de eeuw leefden over geneesmiddelen en van de sociale functies die deze middelen vervulden. Het laat zien dat geneesmiddelen vervlochten waren met tal van culturele domeinen in de toenmalige samenleving. Religie, prijs en de oorsprong van geneesmiddelen speelden een belangrijke rol bij hun betekenisverlening. Medicijnen werden gebruikt om sociale posities aan te geven en status te verkrijgen. Het waren niet alleen genees- maar ook 'communicatiemiddelen'.

Inleiding

Een medisch-antropologische studie van geneesmiddelen wekt bij de lezer bepaalde verwachtingen. Alleen al de associaties die het woord 'genees-middel' oproept dragen daar zorg voor. De naam belooft veel: het is een middel dat geneest. De lezer zal dan ook willen weten om welke geneesmiddelen het gaat, middels welke medische kennis en ziekteconcepten deze middelen als genezend worden beschouwd, hoe, tegen welke ziekten en op grond waarvan ze gebruikt worden en wie als genezer of als leek medieert tussen medische kennis en de concrete toepassing van deze kennis middels genezende substanties. Kortom de lezer heeft reeds a priori een min of meer afgebakend medisch domein voor ogen met in het brandpunt geneesmiddelen en daaromheen eveneens scherp afgebeeld de gebruikelijke medisch-antropologische thema's. Ik moet de lezer in deze verwachtingen echter teleurstellen. Geneesmiddelen in hun medische context vormen in dit betoog niet het *object* maar het *vertrekpunt* van onderzoek. Hoewel het medische domein niet onbesproken zal blijven – immers daaraan ontleen geneesmiddelen hun primaire betekenis – gaat onze aandacht vooral uit naar tal van andere betekenissen en functies die geneesmiddelen buiten dit primaire domein in het West Europa van de 16de en 17de eeuw hadden. Doel van deze studie is te laten zien dat geneesmiddelen over de grenzen van het medische domein heenreiken. Het wil tonen dat en hoe geneesmiddelen vervlochten zijn met andere culturele domeinen. Leidraad vormen de volgende twee vragen:

- 1 Welke ideeën, die hun oorsprong buiten het medische domein vinden, verlenen het geneesmiddel als geneesmiddel betekenis? Anders geformuleerd: Welke niet-medische opvattingen schrijven materiële substanties een genezende werking toe?

- 2 Voor welke andere doeleinden dan het voorkomen of genezen van ziekte worden geneesmiddelen gebruikt? Oftewel welke rollen vervullen ze buiten het geneeskundig gebeuren?

Vooraleer we met deze twee vragen aan de slag gaan wil ik nog wijzen op de diverse inperkingen die zijn gesteld. Naast beperkingen in tijd (16de en 17de eeuw) en ruimte (West Europa) zijn er nog twee verdere beperkingen aangebracht. Deze betreffen allereerst een beperking tot de laatste 'levensfase' van het geneesmiddel, de consumptiefase. Productie en handel moesten hier achterwege blijven. Daarmee blijft een van de belangrijkste nietmedische functies van geneesmiddelen, namelijk het genereren van winst, onderbelicht. Tenslotte beperkt dit betoog zich voornamelijk tot die geneesmiddelen die via de apotheek aan de laatste etappe van hun bestaan beginnen. Een groot gedeelte van het materiaal dat hier besproken wordt, is ontleend aan een studie van Van Andel (1982).

Egyptische mummies

Of de stoffen die de natuur onze voorouders indertijd aanreikte geneeskrachtig waren of niet werd uiteindelijk niet bepaald door hun natuurlijke eigenschappen maar door de beoordeling van hun eigenschappen door diegenen die ze gebruikten. Zo'n oordeel kwam niet voort uit een tabula rasa maar uit bestaande zinverlenende systemen. Geneesmiddelen werden door de leek en deskundige middels theorieën van uiteenlopende origine van betekenissen voorzien, geïntegreerd in een verklarend systeem (ethos) en op grond hiervan toegepast. De humoraalpathologie is in dit verband door medisch historici het meest voor het voetlicht geplaatst. Deze leer valt echter een veel bescheiden rol ten deel zoals ik aan de hand van het geneesmiddel 'Mumia Vera Aegyptiaca' zal laten zien. Verscholen onder de humoraalpathologie waren andere betekenisverleningen werkzaam, die een veel bredere verspreiding kenden dan de theoretische bouwwerken van de artsen-elite.

Al geruime tijd voordat mummievlees haar intrede deed in de officiële materia medica genoten het asfalt en ander conserverende stoffen een grote faam als geneesmiddel. De beste asfalt (in Perzië en Arabië *Mûmjâj* of *Mûm* genaamd) werd gevonden in een grot bij de plaats Erradjân of Derabdjerd (Van Andel 1928:150). Deze asfalt was uiterst schaars en werd niet verhandeld maar uitsluitend gebruikt door de vorst en zijn naaste omgeving. Dit middel circuleerde vrijwel uitsluitend op hoog koninklijk niveau als geschenk. Door de ontdekking van de Egyptische mummies die met dit asfalt en ander balsems waren geconserveerd kwam dit middel echter binnen het bereik van een bredere kring van geprivilegeerden. Frans I, koning van Frankrijk droeg altijd een mengsel van mummie en rabarber bij zich voor het geval hij mocht verongelukken. Het asfalt waarmee deze mummies doordrenkt waren gold als een geschikt geneesmiddel voor zware verwondingen, beenbreuken en ernstige inwendige kneuzingen. Ook deze *Mumia Vera Aegyptiaca* waren echter schaars en prijzig waardoor slechts hun faam de goede burgerij en lagere klassen in de stad en op het platteland bereikte.

De menselijke vindingrijkheid echter, die reeds zooveel lastiger vraagstukken heeft opgelost, wist zich ook uit deze moeilijkheid te redden. In de *Chirurgie* van Ambroise Paré kan men lezen, hoe Guy de la Fontaine in 1564 een bezoek bracht bij een Jood te Alexandrië, die een uitgebreiden handel in dat artikel dreef en hem op zijn verzoek zijn voorraad toonde, een "packhuijs, geheel vol mommije, waer in dat het eene lichaem op het andere ghetast lach". Op zijn vraag, of dat alle werkelijke Egyptische mummien waren, "begost de voorsz. Jode te lachen, zeggende dattet nog gheen vier jaer gheleden en was, dat alle dese voorsz. lichamen, die hij daer tot 30 oft 40 toe sach, noch gheleeft hadden en dattet lichamen van slaven ende van anderen waren, die hij selve also bereyt hadde" (Van Andel 1928:151).

Dit was het middel dat in de Westeuropese apothekerspotten terecht kwam en als zodanig bereikbaar was voor de gegoede burgerij. Naast deze Egyptische invoer werden er ook plaatselijk lijken door de apotheker gebalsemd, 'Menschen Vlees, met eenighe Specerije, onder Pek en Teer ghemengr' (Baerdts 1645; gecit. in Van Andel 1928:153) en als echt mummievlees verkocht. Wellicht voorzag deze laatstgenoemde vervaardigingswijze in het grootste deel van de behoefte. Een lijk zelf prepareren in plaats van het te importeren was voor de apotheker uiteraard een lucratieve bezigheid. Er waren uitvoerige recepten voor apothekers in omloop om ze te bereiden. Begin 17de eeuw geeft Oswald Croll het volgende mummie-recept bedoeld voor de apotheker die de mummie zelf wil bereiden:

Man soll den todten Körper eines rohen, gantzen, frischen und ummangelhaften 24jährigen Menschen, so entweder am Galgen erstickt oder mit dem Rad justiciert oder durch die Spiess gejagt worden, bei hellem Wetter, es sei Tag oder Nacht, dazu erwehlen ... in Stücke zerschneiden, mit pulverisierter Mumia und ein wenig Aloë bestreuen, nachmals einige Tagen in einem gebrannten Wein einweichen, ausschenken, wiederumb ein wenig einbeitzen, endlich die Stück, in der Luft aufgehängt, lassen trucken werden, biss es die Gestalt eines geräucherten Fleisches bekommt und allen Gestank verliert, und zeugt lesslichen die ganze rothe Tinktur durch einen gebrannten Wein oder Wacholdergeist nach Art der Kunst heraus (Peters 1900:106).

Geregeld werden deze vervalsingen openlijk aan de kaak gesteld:

... noemende het selfde noch Mumie, als oftet wat besonders ware, daer het middewijl wel een Arm ofte Been van een verrotten ofte gbehangene Lazarus of een anderen pochigen Bordeel-Brock mach wesen' (Baerdts 1645).²

Veel klanten waren ongetwijfeld op de hoogte van hetgeen ze werkelijk kochten als ze naar *Mumia Vera Aegyptiaca* vroegen. Toch vormde dat blijkbaar geen beletsel om dit medicijn te kopen; integendeel het was de burgers niet zozeer te doen om de geneeskrachtige Arabische asfalt en de balsems maar meer om het menselijk overblijfsel. De opvatting die in die tijd bij grote delen van de bevolking heerste was dat iemand die een gewelddadige vroege dood stierf nog vol zat met ongebruikte levenskracht. Ook apothekers lieten zich door deze animistische opvatting leiden en gebruikten voor hun *Mumia* juist lichamen van jonge mensen die door de galg of anderszins het leven hadden gelaten en waarin dus nog volop levenskracht aanwezig moest zijn. Voor de leek was het irrelevant dat de medische elite in Salerno leerde dat de genezende invloed van

de mummie te danken was aan het asfalt en geclassificeerd werd als heet en droog in de vierde graad. Het denken van de gewone man en vaak ook van de apotheker en zelfs van de arts werd sterk beïnvloed door de volkstraditie die hun leerde dat organen en afscheidingsproducten van menselijke oorsprong ongebluste vitaliteit en geneeskracht bezaten³. Was het de protagonisten van de humoraaltheorie vooral te doen om het asfalt, het volk oordeelde anders en maakte van het lichaam, het bijproduct, de genezende hoofdstantie.

Na het humoraalpathologische karakter van dit medicijn enigszins te hebben gerelativeerd zijn we via het volksconcept van de levenskracht geleidelijk aan doorgedrongen tot levenssferen die verder van het medische domein (en de academische artsen-elite) verwijderd zijn. Nog sterk tegen het medisch domein aanleunend, maar toch al min of meer daarvan te onderscheiden, vormt de religie onze volgende bron van betekenisverlening.

Mirabilia

De vermenging van christendom en traditionele betekenisystemen resulteerde aan het eind van de middeleeuwen in een eigen christelijke volksreligie met een sterk magisch-religieuze component. Het gewone volk kende allerlei geneesmiddelen doordrenkt van religieuze symboliek. De religieuze contiguitet verzekerde de patiënt van de geneeskragtige werking. Op meerdere plaatsen (o.a. in het graafschap Bentheim in Duitsland en in het Nederlandse Oldenzaal) krabden gelovigen schraapsel van een steen van de buitenmuur van de kerk, van een steen naast het altaar, van heiligenbeelden of van grafstenen van heiligen. Dit schraapsel, vermengd met water, dronk men onder andere als middel tegen de pest, vandaar de naam 'pestpoeder' (Bosman-Jelgersma 1983:115). Ook bepaalde soorten oliën en balsems dankten hun geneeskragt aan religieuze zinverlening. Men nam aan dat sommige van deze producten afkomstig waren van lichamen van heiligen.

Von grosser Bedeutung waren etwa heilkräftige Öle, von denen man annahm, dass sie Absonderungen vom Leichnam eines Heiligen waren, so beim hl. Nikolaus von Bari oder der hl. Walburga von Eichstätt. In kleine Fläschchen verpackt, konnten Pilger das Walburgisöl als Medizin kaufen und für die heilung von Krankheiten verwenden (Kriss-Rettenbeck, in Müller 1983:172).

Niet alleen in Nederland en Duitsland maar ook in Engeland heerste deze religieuze 'farmacologie'. Keith Thomas geeft in zijn briljante boek *Religion and the Decline of Magic* tal van voorbeelden.

The key of the church door was said to be an efficacious remedy against a mad dog; the soil from the churchyard was credited with special magical power; ... Even the coins in the offertory were accredited with magical value: there were numerous popular superstitions about the magical value of communion silver as a cure for illness or a lucky charm against danger (Thomas 1971:36).

Ook heilige hosties en wij- en doopwater hadden religieus gelegitimeerde geneeskragt-

tige werkingen. De duivel was allergisch voor wijwater en waar zijn aanwezigheid werd vermoed was het een populair middel. John Allyn, een geestelijke uit Oxford, verkocht bloed van Christus tegen twintig pond per druppel, en "... those who had it about them would be free from bodily harm" (Thomas 1971:34). Heilige relikwieën en christelijke amuletten waren in die tijd wonderverrichtende fetisjen, in staat om onheil af te wenden en zieken te genezen. De drager van een felbegeerde monnikspij was beschermd tegen de pest. Deze geneesmiddelen putten hun kracht uit het bovennatuurlijke discours van die tijd.

De aantrekkingskracht van het onbekende

De toegenomen overzeese handel leidde in de zes- en zeventiende eeuw tot een aanzienlijke uitbreiding van het arsenaal uitheemse geneesmiddelen. De bezoeker van een apotheek in die tijd moet het gevoel gehad hebben een andere wereld te betreden. Bedwelmd door intense vreemdsoortige geuren aanschouwde hij een ruimte vol weelde en exotische bezienswaardigheden. Voor zich zag hij luxueuze apothekerspotten met kostbare geneeskrachtige schatten. Keek hij omhoog dan trof zijn blik een opgezet serpent of de lange, met rijen tanden gewapende snuit van een zaagvis en van achteren moet hij de striemende blik van een kaaiman of ander gevaarlijk reptiel uit verre oorden gevoeld hebben. Everitt heeft ons een treffende poëtische sfeertekening van zo'n interieur nagelaten:

Here mummies lay most reverently stale,
And there the tortoise hung her coat o' mail
Not far from some huge shark's devouring head.
The flying fish their finny pinions spread.
Aloft in rows large poppy heads were strung,
And near, a scaly alligator hung;
In this place, drugs in musty heaps decayed,
In that, dry'd bladders and drawn teeth were laid⁴

Deze oude apotheken waren pronkstukken, overladen met objecten die bij de klant allerlei associaties oproepen. Deze ambiance, vaak nog versterkt met koraaltakken, schelpdieren en struisvoegeleieren, bereikte haar perfectie als de apotheker in staat was een naturaliën-verzameling aan te leggen. Deze naturaliën en andere exotica hadden vooral een symbolische functie. De koopwaar van de apotheker lag ingebed in een symbolische omgeving waar het exotische, het buitengewone en het zeldzame de bovenaan voerden. De apotheek werd microcosmos, een symbolische context die de klant herinnerde aan de oorspronkelijke leefwereld van het geneesmiddel. Het geneesmiddel was de verstoffelijking van deze verre, haast mythysche wereld. Omgekeerd verleende deze wereld het geneesmiddel letterlijk en figuurlijk bovennatuurlijke krachten. De klant voelde zich aangetrokken tot het zeldzame, het exotische en het bizarre dat het geneesmiddel zijn kracht gaf. De apotheker leverde deze exotische omlijsting: curiosa op de wanden en aan het plafond, een reproductie in het klein van het verre Oosten,

de Nieuwe Wereld en wouden met fabelachtige wezens als de eenhoorn. De klant verliet het apothekerspand met meer dan slechts een bundeltje kruiden of een zakje met poeder. Aan poeder en kruid kleefden krachtige connotaties. Niet alleen het stoffelijke middel maar tevens de hele, door het middel gerepresenteerde symbolische wereld zou de patient in zich opnemen en het lichaam doorstromen en beïnvloeden.

De geneeskracht van de prijs

De stap van zeldzaam en exotisch naar kostbaar is miniem. Kostbare geneesmiddelen, schaars en vaak van exotische afkomst, waren erg in trek en bezaten grote geneeskracht. Allerlei in onze ogen buitensporige recepten werden bereid met ingrediënten die vanwege hun kostbaarheid voor extra geneeskracht moesten zorgen. Kaas en thee werd met goud gemengd en allerlei kruidenmengsels met gemalen parels, edelstenen en andere uiterst kostbare producten. Sterk ruikende geneesmiddelen van dierlijke komaf zoals muscus, bisam, castoreum, civet en amber ontleenden hun roem zeker ook aan hun zeldzaamheid en kostbaarheid (Van Andel 1928:68). De theriak spande wat dit betreft de kroon. Dit panacee was voor de gewone man haast onbetaalbaar. In Tübingen presteerde men het zelfs om een theriak-soort te maken, genaamd 'thériaque céleste' dat zeventig keer zo duur was als het toch al prijzige 'theriaca andromachi'.

Opmerkelijk is dat allerlei producten die heden ten dage als genotmiddelen bekend staan in de periode dat ze in Europa op de markt kwamen als geneesmiddel werden beschouwd. Thee en koffie golden aanvankelijk als wondermedicijn. Braudel (1987:248-9) citeert uit een anoniem tractaat 'Het gebruik van koffie, thee en chocolade' dat in 1671 in Lyon verscheen:

... [koffie; MB] is eveneens bijzonder goed voor koude, vochtige en zware verstoringen in de hersenen. De damp die er vanaf komt, is een uitstekend middel tegen waterige ogen en suizende oren, en eveneens tegen kortademigheid, tegen kou op de longen, pijn in de milt, tegen wormen ook; het verschaft een wonderbaarlijke verlichting wanneer men te veel gegeten of gedronken heeft.

Hetzelfde geldt voor de tabak. In Nederland gold tabak allereerst als 'goddelijk medicijn om in de 17de eeuw verguisd te worden als 'des duivels'.⁵

De Noordhollandse vrouwtjes en meer anderen, sijn wyser dan d'onse als niet vervaard zynde voor een pypje te smoken: 't Sou niet quaad weezen, dat men sulx mede tot Amsterdam in 't werk stelde; dewijl het hen van veel siekten verlossen en verhoeden zou (Blankaart 1683:88-9).

Dat dergelijke producten als geneesmiddel werden beschouwd is niet verwonderlijk. De sterke koppeling tussen geneesmiddelen enerzijds en het exotische, schaarse en kostbare anderzijds moest haast als vanzelfsprekend leiden tot de conclusie dat de nieuwe tropische producten goede geneesmiddelen waren.

Het religieuze, het Oosterse en het kostbare waren betekenissen die stof tot geneesmiddel transformeerden en het geneesmiddel riep het religieuze, het Oosterse en het kostbare aan om haar geneeskracht te doen gelden. Het licht waar het geneesmiddel

mee pronkte betrok het vooral van buiten het medische domein.

Medicijn of Pronkstuk?

Werden geneesmiddelen uitsluitend voor medische doeleinden gebruikt of reikte hun werking verder? Hedendaagse ervaringen binnen de westerse geneesmiddelencultuur hebben ons geleerd dat zodra een geneesmiddel de apotheek heeft verlaten en in handen van de patiënt/consument is overgegaan het nog slechts een zeer kort leven voor de boeg heeft. Het wordt vrij snel door de zieke geconsumeerd, meestal op een of andere wijze door het zieke lichaam opgenomen. Aldaar wordt het na een vrij kortdurend effect te hebben uitgeoefend door het lichaam gemetaboliseerd en uitgescheiden. Wat blijft is hooguit de herinnering.

In het verleden bestonden er echter tal van geneesmiddelen, vaak ter preventie van allerlei ziekten, die de uiteindelijke gebruiker nog lange tijd terzijde bleven staan. Een voorbeeld is de paddenstein (Lapis Bufonis), die aangetroffen werd in de kop van de pad. Zijn geneeskracht was het grootst als de steen uit de levende pad gehaald werd omdat na de dood het eigen gif van de pad de steen zou binnendringen en krachteloos zou maken. Deze steen deed dienst als purgeermiddel. Hij moest worden ingeslikt en kon na bewezen diensten hergebruikt worden:

Ende swelget int gheheel,
Hine laet nieuwer gheen deel,
In den daerm, hine gaeter duere,
Ende purg ert die nature,
Ende hi coemt beneden uut,
Onghescaet sine virtuu.

Jacob van Maerlant Boek XII:201

Er waren zelfs geneesmiddelen die tot familie-erfstukken werden verheven en tal van generaties overleefden.

Nog indrukwekkender waren de uit antimoon bereide pillulae perpetuae, die als laxantia gebruikt werden en onverlet de reis door het darmkanaal volbrachten, om onmiddellijk weer tot nieuwe diensten bereid te zijn – een eigenschap, die hen tot de waardigheid van kostbare familiestukken verhief (Pierre Pomet 1694).⁶

Dergelijke ‘long lasting’ geneesmiddelen leenden zich bij uitstek voor het vervullen van meer taken dan louter medische. Zoals verderop zal blijken werden ze gedurende hun resterende levensloop door de gebruiker voorzien van nieuwe betekenissen en kregen nieuwe rollen te vervullen.

Een ander voorbeeld van lang voortlevende geneesmiddelen was de pomander (amberappel). De pomander was een geknede bal bestaande uit amber en allerlei andere welriekende stoffen. Wijd verbreid was indertijd de opvatting dat aangenaam of sterk

ruikende stoffen ontsmettende eigenschappen bezaten (Corbin 1988:87-95). Ze zuiverden de lucht en beschermden de mens tegen allerlei besmettelijke ziekten, zoals de pest. De amberappel werd in een kostbare gouden of zilveren omhulsel, vaak versierd met edelstenen, meegevoerd. Ook werd het middel wel aan de gordel of, voorzien van een kettinkje aan de hals gedragen. Waar nodig hield men het dicht bij de neus om besmetting te voorkomen. De pomander werd zo een elegante opvolger van de beschermende kleding en de snavelvormige kappen die doctoren droegen tijdens de behandeling van pestpatiënten.

Ook de bezoar was een schier onuitputtelijke bron van geneeskraft en stond tot eind achttiende eeuw in de gunst van apotheker en klant. De authentieke bezoar (Perzisch: *padzabr* = tegengif) is van Oosterse komaf en was een verharde, uitgedroogde haarbal vermengd met minerale stoffen en onverteerbare plantevezels. Grote en uiterst kostbare exemplaren werden van binnen uitgehold, met edelmetaal versierd en deden dienst als 'beker met deksel, om de daarin uitgegoten vloeistof zijn geneeskrachtige eigenschappen te kunnen afstaan' (Van Andel 1928:102).

Ook edelstenen, vaak van oosterse afkomst, waren zeer gewilde en bekende geneesmiddelen.

Ik wil niet verzwijgen, dat de ouden overtuigd waren, dat in den ringvinger een ader liep, die direct uit het hart zijn oorsprong nam en dat men vooral daarom dezen vinger met een gouden ring en bovendien met een edelsteen moest versieren. De daarvan uitstralende kracht zou zodoende rechtstreeks naar het hart worden overgebracht en het tegen venijn, pest en andere in- of uitwendige, schadelijke invloeden kunnen beschermen (Abraham Gorlaeus 1595).⁷

Men droeg de edelstenen niet alleen bij zich vanwege de preventieve krachten die ze uitstraalden maar ook als ambulant therapeutisch arsenaal. Bij ziekte schraapte men een kleine hoeveelheid gruis van de steen en het poeder slikte men vervolgens in. Een boeiend aspect in de levensloop van edelstenen was de metonymische relatie tussen de steen en zijn drager. De steen beleefde mee wat de drager/eigenaar beleefde en straalde dat ook uit. Aan veranderingen in de eigenschappen van zo'n steen kon men zien wat met diens drager mankeerde. Lemnius schrijft dat hij vaak gezien heeft dat

de turkoois van tint veranderde en bleeker werd, wanneer hij, die hem droeg, ziek was en kwijnde en zijn schoone hemelsblauwe kleur eerst weer terugkreeg, wanneer de gezondheid van zijn bezitter was teruggekeerd. Hetzelfde kan men bij andere steenen zien, die door hun dofferen glans en flauwer kleur de onmatigheid, de uitspattingen of de onkuisheid van hun eigenaar verraden (Levinus Lemnius 1581).⁸

De zonden of 'zware ondeugden' van de drager kon de kracht van een edelsteen zelfs vernietigen.

Behalve als sieraden, wandelstokken en familiestukken gingen geneesmiddelen ook als serviesgoed en tafelsieraden door het leven. Het antimoon, de bezoar en de eenhoorn deden alle dienst als drinkbekers. De zogenaamde Terra Sigillata werden veel als preventief en therapeutisch serviesgoed gebruikt. Een van deze geneeskrachtige aarden, *terra Bohemica*⁹ afkomstig uit Bohemen diende als grondstof voor bekers en pot-

ten. Deze gebruiksvoorwerpen stonden iets van hun geneeskracht af aan hun inhoud en werden gebruikt als remedies tegen de pest, oogaandoeningen en ziekten van de ingewanden. Onder het bestek van de hogere adel bevonden zich vaak lepels of messen vervaardigd uit geneesmiddelen-materiaal. Als tafelsieraad met preventieve en neutraliserende werking deden slangentongen en slangenhoorn dienst. Rijken en mensen van aanzien plaatsten slangehoornen op tafel om bijtijds tegen vergiftigingen gewaarschuwd te worden. Ook werden om die reden wel handvaten van messen van ditzelfde materiaal gemaakt.

Carastes, als Solinus seghet,
Es een serpent, dat te hebben pleghet
VIII horne als een weder.
Et dect hem in den sande neder
Sonder sine horne allene,
So comen vogle groet ende clene,
Ende wanen daer op rusten gaen,
Dan worden si verbeter saen.
Et cruupt na lampereide maniere.
*Die horne hier of si sijn diere:
Men maecter of ten messen hechte,
Die comen ter tafel voer al gherechte;
Ende bringhmer enech venijn naer,
So wort die hecht suetende daer.*

Jacob van Maerlant, Boek VI:49 [Cursivering MB]

‘Den slangenhoorn, tot een messenhecht versneden’ behoorde tot het keukengerei van vorsten en pausen. Het snijden van voedsel met zo’n mes neutraliseert het vergif of waarschuwt ervoor.

Soms werden de slangentongen met andere kostbare steenen in den rand van het zoutvat bevestigd, terwijl een zoutvat van Karel V van Frankrijk, in 1360 vervaardigd, bekroond werd door een gouden slang, waarvan glossopetrae en andere antidota afhingen (Van Andel 1928:53).

Uit het voorgaande blijkt dat geneesmiddelen er een functie of betekenis bij kregen. Ze dienden ondermeer als drinkbekers, bestek en als (tafel-)sieraden: Opvallend is dat deze middelen niet veilig opgeborgen werden in medicijn-kistjes, onttrokken aan het oog van anderen. Integendeel, ze vormden een publiek goed, openlijk meegedragen of ten toon gesteld. Twee geneeskrachtige drinkbekers, gemaakt van eenhoorn, werden tijdens feesten in Venetië ten toon gespreid:

Voorwaer, de twee oprechte Eenhoorns, die wij te Venegiën openbaarlijck op hooghe feestdaghen gesien hebben, dewelcke de Venetianen, (achtervolghende d’oude costume oft ghewoonte) te proncken setten op den grooten altaer van de kercke van Sinte Marcus, met veel andere costelijcke ghesteenten ende Juweelen ... (Valerius Cordus 1632:134).¹⁰

Deze schaarse geneesmiddelen hadden een boodschap uit te dragen. Het waren indrukwekkende gebruiksvoorwerpen. In deze hoedanigheid kregen ze functies te vervullen in het sociale verkeer van die tijd.

De sociale rol van geneesmiddelen

Sinds de middeleeuwen was deze openlijke praal een manier van de adel om hun machtsposities te onderstrepen. Keizers en koningen voerden fraai bewerkte eenhoorns met zich mee 'als teeken van hun macht en rijkdom' (Van Andel 1928:9) en zelfs beroemde bisschopsstaven werden van dit materiaal vervaardigd. De feestelijke dis, van steeds groter belang "... as a form of symbolic validation of powers and authority ..." (Mintz 1986:91), was een middel bij uitstek om deze status-symbolen hun communicatieve werking te laten uitoefenen. Geneesmiddelen, tot pronkstukken verheven, werden op tafel geplaatst. Ze moesten indruk maken en waren gewilde indicatoren van rang en status. Geneesmiddelen kregen daardoor een rol te vervullen in een nieuw machtsspel. Ze werden ingezet in de strijd tussen adel en de naar meer aanzien strevende burgerij. Het consumptiegedrag speelde daarbij een belangrijke rol.

Tobacco, sugar, and tea were the first objects within capitalism that conveyed with their use the complex idea that one could become different by consuming differently (Mintz 1986:185).

Met zijn historisch onderzoek naar de consumptie van suiker verschaft Mintz (1986) ons een dieper inzicht in het 'status en macht' schouwspel dat de meer geprivilegeerden ten toon spreidden. Suiker vervulde daarin een belangrijke rol. In Engeland genoot suiker allereerst als geneesmiddel en als specerij ('spice¹¹') bekendheid. Volgens Bosman-Jelgersma werd suiker in Nederland aanvankelijk uitsluitend als geneesmiddel beschouwd en de apotheker mocht als enige suiker verkopen.

De apotheker maakte 'confituren', gezoete geneesmiddelen (...). Bloemen, vruchten, de bast en wortels van allerlei geneeskrachtige planten werden met behulp van suiker of stroop 'condita' of 'conservae'. Ander geneesmiddelvormen waren de 'julapia' (plantenaftreksel met suiker) en 'pulpa' (vruchtenmoes met suiker) (Bosman-Jelgersma 1983:43).

Of suiker nu wel of niet allereerst als geneesmiddel op de markt kwam is van minder belang dan het feit dat suiker met vele andere geneesmiddelen gemeen had dat deze producten aanvankelijk schaars en kostbaar waren. Slechts de rijken konden zich dergelijke producten veroorloven. Suiker deelde met geneesmiddelen de connotaties van macht en rijkdom.

... to provide one's guests with attractive food, which also embodied in display the host's wealth, power, and status, must have been a special pleasure for the sovereign. By eating these strange symbols of his power, his guests validated that power. (...)

The connection between elaborate manufactures of sweet edibles and the validation of social position is clear (Mintz 1986:90).

De burgerij, op economisch terrein aan macht en invloed winnend, streefde ook naar het in bezit nemen van deze symbolen die haar sociale positie zou bevestigen.

While kings and archbishops were displaying magnificent sugar castles and mounted knights, the aspiring upper classes began to combine 'course-pasta' men-of-war with marzipan guns to achieve analogous social effects at their festive tables. Some of these people were probably only newly ennobled; others were prosperous merchants or gentry. The techniques used to impress their guests and validate their status through consumption continued on a downward percolation – even though most of the creations lacked the majesty of an earlier era (Mintz 1986:93).

Naarmate suiker en andere producten als koffie, thee, cacao en tabak minder schaars en kostbaar werden en meer en meer geconsumeerd door de lagere klassen verloren deze middelen hun onderscheidende symboliek en aantrekkingskracht. Tegelijk met dit proces verdween ook de veronderstelde geneeskrachtige werking van deze producten.

Conclusie

In dit artikel hebben we enkele niet-medische aspecten van geneesmiddelen leren kennen. Het geneesmiddel verkreeg als geneesmiddel betekenis en ontleende een belangrijk deel van haar potentie aan ideologische sferen die op een bepaald moment in de samenleving grote zeggingskracht hadden. Bovendien vervulden geneesmiddelen als communicatiemiddelen bepaalde rollen in het sociale verkeer die niet strikt medisch waren. Geneesmiddelen waren dan ook in de 16de en 17de eeuw sterk vervlochten met tal van culturele domeinen. Vanaf de achttiende eeuw leken ze onttoverd en in het medische domein afgezonderd te worden door de moderne natuurwetenschappen en de medische professie. Het communicatieve aspect van het geneesmiddel trachtte men het zwijgen op te leggen. De natuurwetenschappen streefden er naar zich het alleenrecht toe te eigenen om uitspraken over geneesmiddelen te doen. De religieuze, magische en sociale vertogen waarin geneesmiddelen waren opgenomen dreigden gemarginaliseerd te worden. Gesteund door therapeutische successen en door haar toenemende macht en autoriteit trachtte de medische professie het vertoog rond de materia medica te monopoliseren en de leek het recht te ontnemen er uitspraken over te doen. Toch is de medische professie er niet in geslaagd om met haar instrumentele rationaliteit de 'leefwereld' van de leek volledig te koloniseren. Integendeel, bij de consument van geneesmiddelen leeft de communicatieve rationaliteit, het geneesmiddel als boodschap, voort. Nog steeds vinden ze hun toepassing in het sociale verkeer. Valium wordt door 'punks' aangegrepen om de realiteit te ontvluchten en om zich te onderscheiden van een dominerende cultuur. Familieleden reiken elkaar geneesmiddelen aan als "... an expression of interest, affection and/or anxiety on the part of the giver, and appreciation, obedience or relief of worry on the part of the medicine taker" (Blum e.a. 1981:16).

Artsen schrijven recepten om de patiënt tevreden te stellen en te laten zien dat ze de klachten serieus nemen (Vance & Millington 1986).

Tal van culturele domeinen blijven belangrijke bronnen om geneesmiddelen zin te verlenen. De neiging naar het exotische, mysterieuze en kostbare is zeker niet verdwenen zoals blijkt uit de populariteit van Chinese acupunctuur, homeopathie en edelsteen-therapie (Van Dijk 1979). Zelfs de hedendaagse arts maakt daar gebruik van: "... one New Hampshire physician claimed to 'always give patients drugs with names they don't know' in order to benefit from the mystical power of suggestion" (Schwartz e.a. 1989:579). Daarnaast ontstonden er nieuwe domeinen waaraan de leek geloof hechtte. De bevolking raakte in toenemende mate in de ban van de vernuftige techniek en wetenschap. De zaagvstanden en struisvogeleieren aan de wanden van de oude apotheek maakten plaats voor moderne tablet-telmachines en digitale weegschalen, opgesteld in steriel aandoende ruimten met witgeverfde muren. De associaties die geneesmiddelen oproepen worden in nieuwe richtingen geleid, andere culturele domeinen worden betreden, maar nog steeds zijn farmaceutische substanties tevens dragers van immateriële betekenissen.

Noten

De auteur is medisch doctorandus en afgestudeerd in de culturele antropologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij heeft onderzoek verricht in Yucatán, Mexico. Momenteel bereidt hij zich voor op zijn artsexamen.

Met dank aan Sjaak van der Geest voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

- 1 Deze zinsnede is ontleend aan Van Andel (1928). Dit boek vormt een sleuteldocument voor een antropologisch geïnspireerde medische geschiedschrijving. Een groot deel van de empirische gegevens in dit artikel is ontleend aan zijn werk. In de toekomst hoop ik middels primair bronnenonderzoek het thema van dit artikel verder uit te diepen.
- 2 Geciteerd in Van Andel 1928:153.
- 3 Dit maakte de beul tot leverancier van een ander gewild geneesmiddel: mensenvet, afkomstig van ter dood gebrachte misdadigers.
- 4 Graham Everitt, *Doctors and Docters. Some curious chapters in medical history and quackery*. London, 1888. Geciteerd in Van Andel 1928:2.
- 5 Onenigheid over de geneeskrachtige waarde van koffie, tabak en andere nieuwe tropische producten was er sinds de introductie van deze producten. Pas toen ze op grote schaal de markt overspoelden wonnen de tegenstanders van deze vermeende geneeskrachtige werking de discussie.
- 6 Pierre Pomet, *Histoire générale des drogues*. Paris 1694, IIIe Partie:54. Geparafraseerd door Van Andel 1928:239.
- 7 Abraham Gorlaeus, 1595, Lyon. Geparafraseerd door Van Andel 1928:91.
- 8 Levinus Lemnius, 1581, *De miraculis occultis naturae libri IV*, Coloniae Agrippinae, Apud Theod. Baumium, Anno 1581, Lib. II, Cap. 30. Geparafraseerd door Van Andel 1928:89.
- 9 Er waren vele geneeskrachtige soorten aarde in de handel (meestal in tabletvorm). O.a. *Terra Lemnia*, afkomstig van het Griekse eiland Lemnos; *Boli Armeni*, Armeense aarde; *Terra Silesiaca*, uit de Silezische mijnen; *Terra Melitensis*, van Malta. Voor een overzicht van alle in de zeventiende eeuw bekende geneeskrachtige soorten aarde zie Van Andel 1928:170-9.
- 10 Valerius Cordus. *Den leytsman ende Onderwyser der Medicynen, met de verclaringhe van M.P. Coudenberg*

en van Matthias de l'Obel. Amsterdam, 1632. Geciteerd in Van Andel 1928:10-1.

- 11 In de 14de eeuw werd suiker nog geklassificeerd als specerij. Pas later zag men suiker meer als zoetstof en sprak men over specerijen én suiker (cf. Mintz 1986:79-80).

Literatuur

Ackerknecht, E.H.

- 1970 *Therapie von den Primitiven bis zum 20. Jahrhundert*. Mit einem Anhang: Geschichte der Diät. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.

Andel, M.A. van

- 1928 *Klassieke wondermiddelen*. Gorinchem: J. Noorduyn & Zoon.

Anoniem

- 1749 *Schat der armen, of huismedicyn boekje van veelerhande medicamenten. Om met kleine kosten zyn eigen doctor te zyn, en velerleye Ziekten te genezen. Benevens eene aanwyzing, hoe men de gezondheid lang bewaren kan. Derde druk vermeerderd met den troost der armen: behelzende; remedien, tegen verscheidene ziekten, wonden, gezwellen, en andere kwalen meer, enz.*. Rotterdam: Hermanus Kentlink.

Blankaart, S.

- 1683 *De burgerlyke tafel. Om lang gesond sonder ziekten te leven. Waar in van yder spijs in 't besonder gehandelt werd. Mitsgaders Een Beknopte manier van de spijsen voor te snijden, en een onderrechting der schikkelijke wijsen, die men aan de tafel moet houden. Nevens de Schola Salernitana*. Amsterdam: Jan ten Hoorn. Tweede druk Hollandia, 1967.

Blum, R. e.a.

- 1981 Introduction. In: R. Blum e.a., *Pharmaceuticals and health policy. International perspectives on provision and control of medicines*. London: Croom Helm, pp. 11-26.

Bosman-Jelgersma, H.A.

- 1983 *Poeders, pillen en patiënten. Apothekers en hun zorg voor de gezondheid door de eeuwen heen*. Amsterdam: Sijthoff.

Braudel, F.

- 1987 *Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw). Deel I: De structuur van het dagelijks leven*. Amsterdam: Contact. Oorspr. uitgave 1979.

Cohen, H.

- 1927 *Bijdrage tot de geschiedenis der geneeskruidcultuur in Nederland*. Proefschrift. Rotterdam: Brusse.

Corbin, A.

- 1988 *Pesthauch und Blütenduft. Eine Geschichte des Geruchs*. Frankfurt a.M.: Fischer Taschenbuch Verlag. Oorspronkelijke uitgave: *Le Miasme et la Jonquille. L'odorat et l'imaginaire social XVIIIe - XIXe siècles*. 1982. Parijs: Editions Aubier Montaigne.

Dijk, van P.

- 1979 *Geneeswijzen in Nederland*. Deventer: Ankh-Hermes.

Haas, H.

- 1981 *Ursprung, Geschichte und Idee der Arzneimittellehre*. Mannheim: B.I.-Wissenschaftsverlag.

Habermas, J.

- 1981 *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Hummel, K.

- 1957 *Herkunft und Geschichte der pflanzlichen Drogen*. Stuttgart: Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft.

- Imhof, A.E. (red.)
 1983 *Der Mensch und sein Körper. Von der Antike bis heute.* München:Beck.
- Maerlant, J. van
 1266 *Naturen bloeme.* Gebruikte versie: *Jacob van Maerlant's Naturen bloeme.* Verwijs, E., 1870. Leiden: Sijthoff.
- Mez-Mangold, L.
 1971 *A history of drugs.* Basel: Hoffmann-La Roche.
- Mintz, S.W.
 1986 *Sweetness and power. The place of sugar in modern history.* New York: Penguin Books. Oorspr. uitgave 1985.
- Müller, H.
 1983 Erhaltung und Wiederherstellung körperlicher Gesundheit in der traditionellen Gesellschaft – an hand der Votivtafelammlung des Museums für Deutsche Volkskunde Berlin. In: A.E. Imhof (red.) 1983: 157-78.
- Peters, H.
 1900 *Der Arzt und die Heilkunst in der deutschen Vergangenheit.* Mit 153 Abbildungen u. Beilagen nach den Originalen aus dem 15.- 18. Jahrhundert. Monographien zur deutschen Kulturgeschichte. III. Band: Der Arzt. Leipzig: Eugen Diederichs.
- Schwartz, R.K., S.B. Soumerai & J. Avorn
 1989 Physician motivations for nonscientific drug prescribing. *Social Science & Medicine* 28 (6): 577-82.
- Thomas, K.
 1971 *Religion and the decline of magic. Studies in popular beliefs in sixteenth- and seventeenth-century England.* Gebruikte versie: herdruk 1982. Harmondsworth: Penguin Books.
- Vance, M.A. & W.R. Millington
 1986 Principles of irrational drug therapy. *International Journal of Health Services* 16 (3): 355-61.
- Wittop Koning, D.A.
 1966 *De oude apotheek.* Delft: Mycofarm.
 1986 *Compendium voor de geschiedenis van de pharmacie van Nederland.* Lochem: De Tijdstroom.